

आदिवासी स्त्रियांचे सामाजिक – आर्थिक स्थान आणि त्यांच्या पुढील आव्हाने

डॉ. रामकुमार प्रधान

इतिहास विभाग,

एस. एन. डी. टी. कला आणि एस. सी. बी. वाणिज्य व विज्ञान महिला महाविद्यालय, मुंबई- २०

प्रस्तावना :

जगातील सर्व देशात कमी अधिक प्रमाणात आदिवासी जमाती वास्तव्यास आहेत. विशेषतः आशिया, आफ्रिका व अमेरिका या खंडातील देशांमध्ये मोठ्या प्रमाणात आदिवासी जमाती आढळतात. संपूर्ण जगात आदिवासी जमातीची लोकसंख्या एकूण लोकसंखेच्या २७ टक्के आहे.^१ भारतातील आदिवासींना राज्यघटनेनुसार 'अनुसूचित जमाती' या नावाने ओळखले जाते. भारतातील आदिवासी जमातीची लोकसंख्या एकूण लोकसंखेच्या ८.६१ टक्के आहे. महाराष्ट्रातील आदिवासी जमातीची लोकसंख्या एकूण लोकसंखेच्या ९.३५ टक्के असून आदिवासी जमातीमधील महिलांची लोकसंख्या एकूण महिला लोकसंखेच्या ९.५२ टक्के आहे.^२ त्यांचे प्रमाण कमी असल्याने प्रस्थापित समाजापेक्षा दुर्लक्षित आहेत. भारतातील आदिवासी जमातीच्या विविध समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी म्हणजेच आदिवासी जमातीच्या विकासाठी भारतीय संविधानात विशिष्ट तरतूद करण्यात आली आहे. आदिवासी स्त्रियांच्या आर्थिक, सामाजिक स्थितीत मोठा बदल घडवून आणण्यासाठी राज्यघटनेत कलम २७५ नुसार स्वतंत्र आर्थिक तरतूद करण्यात आली आहे.^३ एखाद्या व्यक्तीचे किंवा सामाजिक समूहाचे स्थान हे त्याच्या शैक्षणिक, आरोग्यविषयक, रोजगाराची स्थिती आणि निर्णय क्षमतेचे पात्रता यावर निर्धारित असते. हे सर्व घटक एकमेकांवर अवलंबून असतात. शिक्षणाची पातळी हि आरोग्या विषयी जागरूकता, रोजगाराची संधी, निर्णय क्षमता निर्माण करते.

स्वातंत्र्यापूर्व काळातील आदिवासी स्त्रियांचे स्थान:

प्राचीन आदिवासी समाजव्यवस्थेत स्त्रियांना विशेष महत्व होते. कुटुंबाच्या व समूहाच्या धार्मिक कार्यात आदिवासी स्त्रियांना निश्चितच स्थान मिळत होते. प्राचीन काळापासून आदिवासी जमातीत मातृवंशीय समाज व्यवस्था आहे. स्त्रियांना धार्मिक कार्य आणि पूजा-पाठ यामध्ये आदराचे स्थान होते. गृहस्थ धर्माची प्रतिष्ठा स्त्रियांवर निर्भर होती. आर्थिक क्षेत्रातील त्यांचा सहभाग महत्वाचा असल्याने त्यांना सामाजिक व्यवहारात बरीच सुट मिळत असे.^४ सामुदायिक नियमांची अंमलबजावणी करून घेण्यात व सार्वजनिक नितीमत्ता उचलून धरण्यात त्यांची भूमिका मुळीच महत्वाची नसते कारण ती कामे पंचायती किंवा जमात मंडळे करीत असत .

स्वातंत्र्यापूर्व काळात आदिवासी स्त्रियांची स्थिती अत्यंत दयनीय होती. आरोग्य विषयक समस्या मोठ्या प्रमाणात होत्या. साथीच्या रोगांचा प्रादुर्भाव होत असल्यामुळे प्रसूती काळात मृत्यूचे प्रमाण अधिक होते. या काळात सावकारी व जमीनदारी पद्धतीचे वर्चस्व होते त्यामुळे आदिवासी जमातीमध्ये वेढबिगारीचे समस्या प्रमुख होती. स्त्रियांनाही वेढबिगार म्हणून काम करावे लागत असे. स्त्रिया प्रामुख्याने कंदमुळे गोळा करणे, लाकूड फाटा गोळा करणे हि उपजीविकेची साधने होती. या बरोबरच घर सांभाळणे, मुलांचे संगोपन, हस्तकलेच्या वस्तू बनविणे व संस्कृतीचे जतन करणे हि कामे करीत असत.^५ आदिवासी जमातींचा चरीथार्थ निसर्गावर आधारित असल्याने त्यांच्या गरजा निसर्गातून पूर्ण होत असत. त्यांचे व्यवहार हे वस्तूविनिमय पद्धतीने चालत होते.^६ या काळात बाजारपेठा, रस्ते व वाहतुकीचा अभाव असल्याने आदिवासी स्त्रियांचा संपर्क बाह्य जगाशी आलेला दिसत नाही.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील आदिवासी स्त्रियांचे स्थान:

भारताला १९४७ मध्ये स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर आदिवासींच्या स्थितीत थोडा बदल होऊ लागला. पंडित नेहरूंच्या पंचसूत्री कार्यक्रमानुसार धोरणाची अंमलबजाणी होऊ लागली. आदिवासी भागांमध्ये अनेक कार्यालय, शाळा, आठवडीबाजार स्थापन झाले. बाजाराच्या निमित्ताने आदिवासी समाजाचा इतरांशी संपर्क येऊ लागला. याच काळात स्त्रियांचाही इतर समाजातील स्त्रियांशी संपर्क आल्याने त्यांच्यात बदल घडून येऊ लागला. १९७० च्या दशकात पासून तेंदूपाने गोळा करणे, विड्या बांधणे, डिक मध लाकडे वनौषधी गोळा करणारी आदिवासी स्त्रि इतरांच्या शेतावर तसेच रोजगार हमी अंतर्गत मिळणाऱ्या कामावर येऊन पैशा कमाऊ लागली आहे. महाराष्ट्रातील फार मोठ्या भूभागावर आदिवासी जमातीचे वास्तव्य आहे. परंतु यापैकी बराच भाग नाक्षलग्रस्थ आहे.ⁱⁱⁱ आदिवासी कुटुंबातील काही पुरुष या नक्षल चळवळीत काम करित असल्याने कुटुंबाची जबाबदारी स्त्रियांवर आली आहे.

कौटुंबिक पातळीवर आदिवासी स्त्रिया अर्थार्जन करत अल्यातरी बरोबरीचे काम करताना त्यांना मिळणारे आर्थिक उत्पन्न खर्च करण्याचे स्वातंत्र्य मात्र त्यांना नाही पुरुषांच्या वर्चस्वाखाली आधुनिक आदिवासी स्त्री वावरते आहे. याला प्रमुख कारण म्हणजे गैर आदिवासींच्या व आधुनिकतेच्या संपर्कात येणारा आदिवासी समाज असे म्हणता येईल. त्यामुळे स्त्रियांच्या इतर समस्या प्रमाणे आर्थिक समस्यांची तीव्रता अधिक जाणवत आहे.

आदिवासी स्त्रियांचे सामाजिक – आर्थिक स्थान :

स्त्रियांचे स्थान समाज रचना आणि सामाजिक प्रकार यावर अवलंबून असते. भारतीय समाजव्यवस्थेतील कुटुंब रचनेत पुरुषांचे प्राबल्य आहे. विविध आदिवासी जमातीमध्ये मातृसत्ताक कुटुंब पध्दती आढळून येते. पितृसत्ताक कुटुंब पध्दती पेक्षा मातृसत्ताक कुटुंब पध्दती मध्ये स्त्रियांचा दर्जा उच्च दिसून येतो. विविध अभ्यासानुसार महाराष्ट्रातील गोंड, हलबी, कातकरी, भिल्ल, ठाकूर या आदिवासी समाजामध्ये स्त्रियांना मानाचे स्थान दिले जाते. तसेच त्यांच्या संपत्तीमध्येही सहभागी करून घेतले जाते. ज्या आदिवासी जमातीमध्ये पितृसत्ताक कुटुंब पध्दती आहे, तिथे स्त्रियांचे स्थान पुरुषांपेक्षा कमी असते. पूर्व महाराष्ट्रातील गोंड, कंवर, हलबी, तसेच सहयाद्री पट्यातील कातकरी, भिल्ल, ठाकूर इत्यादी आदिवासी जमातीमधील स्त्रिया सामाजिक सण समारंभात पुरुषांबरोबरीने सहभागी होताना दिसतात.ⁱⁱⁱⁱ आदिवासी जमातीमध्ये स्त्रियांना फार महत्त्व दिले जाते कारण इतर समाजातील स्त्रियांपेक्षा आदिवासी स्त्रिया पुरुषांच्या बरोबरीने कष्ट करून आर्थिक दर्जाची कामे करित असतात.

आरोग्य स्थितीवरही स्त्रियांचे स्थान निर्धारित असते. इतर समाजातील लोकसंख्येच्या तुलनेत आदिवासी स्त्रियांची आरोग्यविषयक स्थिती अत्यंत कमी प्रतीची असते. आदिवासी जमाती मध्ये अर्भक मृत्युदर, उच्च जन्मदराचे प्रमाण जास्त आहे. याशियाय त्यांच्यात पिण्याचे पाणी, स्वच्छता, रोगांबद्दल आणि आरोग्याची काळजी घेण्याबद्दल अभाव दिसून येतो. कुपोषण हि त्यांच्यामधील सर्वमान्य बाब झालेली आहे. त्याचा परिणाम आदिवासी मुलांवर दिसून येतो. संसर्गजन्य परिस्थिती निर्माण होऊन काही वेळा तीव्र आजारास समोर जावे लागते.^v त्यांचे आरोग्य विषयक स्थान हे आर्थिक आणि शैक्षणिक घटकाशी संबंधित आहेत. औद्योगिक अर्थव्यवस्थेत सहभागी होण्याच्या पात्रतेचा अभाव असल्याने त्यांचा राहणीमानाचा दर्जा खालावलेला आहे. आजही मोठ्या प्रमाणात आदिवासी स्त्रिया पारंपारिक कमी उत्पन्न मिळणारे व्यवसाय करण्यात गुंतलेल्या आहेत.

आदिवासी जमातीचा शैक्षणिक स्तर फारच कमी आहे. सध्याचे चालू शैक्षणिक धोरणाचा प्रभाव आदिवासी समाजावर फारसा झालेला दिसत नाही. त्यांच्यातील शैक्षणिक स्तर कमी दिसत असला तरी सरकारच्या आरक्षण धोरणामुळे शैक्षणिक स्थितीमध्ये थोडा बदल दिसून येतो. त्यांच्यातील शिक्षणाला कमी महत्त्व देणे हे शिक्षणाचा स्तर कमी असण्याचे मुख्य कारण आहे.^{*} सध्याची शिक्षण पध्दती आणि शैक्षणिक अभ्यासक्रम त्यांच्यात आवड निर्माण

करीत नाही. आदिवासींना प्राथमिक स्तरावर त्यांच्या भाषेत जीवनापयोगी अभ्यासक्रम असलेले शिक्षण दिले पाहिजे. आदिवासी समाज मोठ्या प्रमाणात दारिद्र्यात असल्यामुळे आपल्या मुलांना शाळेत पाठवीत नाही तर उलट त्यांना आर्थिक मदत करण्यास हातभार लागेल अशा विचार करीत असतात.

आदिवासी स्त्रियांच्या सामाजिक परिवर्तनातील आव्हाने :

आज जागतिकीकरणाच्या युगात महाराष्ट्र एक प्रगत व विकासात अग्रेसर राज्य म्हणून ओळखले जाते. तरीही राज्यातील सर्व समाज घटकांचा सर्वांगीण विकास झाल्याशिवाय प्रगत राज्य हे स्वप्न सर्वार्थाने संबोधता येणार नाही. राज्यातील आदिवासी जमातीचा आणि विकासाच्या प्रवाहातील मुख्य घटक समजल्या जाणाऱ्या स्त्रियांचा विकास अजून पर्यंत झालेला नाही. सामाजिक परिवर्तनाच्या उंबरठ्यावर उभी असणाऱ्या आदिवासी स्त्रियां समोर अनेक आव्हाने आहेत. आदिवासी स्त्रिया कुटुंबाचा चारीथार्थ चालविण्यासाठी पुरुषाच्या बरोबरीने काम करीत असली तरी नियमित रोजगार उपलब्ध राहत नाही. जंगलविषयक कायदे अस्तित्वात आल्याने तिचे जंगलावर आधारित उत्पनाचे साधन बंद झाले आहे. त्यामुळे तीचा राहणीमानाचा दर्जा घसरतो व दारिद्र्यात जीवन जगते. दारिद्र्य हि फार मोठे आव्हान आहे. दारिद्र्यामुळे अनेक गरजांची पूर्तता होत नाही. तिच्या विकासाच्या मार्गातील सर्वात मोठा अडथळा म्हणजे दारिद्र्य होय. तिच्या दैनंदिन जीवनशैलीवर प्रतिकूल प्रभाव पडतो. शासना मार्फत आदिवासी स्त्रियांसाठी अनेक योजना राबविण्यात येतात, परंतु त्याचा फायदा बोटावर मोजण्याइतपत स्त्रियांना झाला आहे. आदिवासी स्त्रियांना मिळणारे उत्पन्न हे अनुत्पादक कार्यावर खर्च होत असल्याने त्यांना बचत करता येत नाही. आदिवासी कुटुंबात कर्ज घेण्याचे प्रमाण जास्त असते त्याचाही तिला सामना करावा लागतो. आदिवासी स्त्रियांचा विकास घडवून आणण्यासाठी शासनाद्वारे अनेक योजना राबविल्या जातात. मात्र या योजनांचा फायदा गैर आदिवासी घेताना दिसतात. योजना राबविणाऱ्या यंत्रणेत अनेक दलाल, भ्रष्ट अधिकारी अशिक्षित आदिवासी स्त्रियांकडून त्यांची प्रमाण पत्रे जोडून, त्यांचे अंगठे घेऊन त्यांच्या योजना इतरत्र हस्तांतरित करतात. परिणामतः आदिवासी स्त्रियांना योजनेपासून वंचित राहावे लागते.

सारांश :

आदिवासी जमातीचे जीवन, त्यांचे व्यवसाय मूल्ये, संस्कृती, प्रगतीच्या कल्पना गैर आदिवासी समाजापेक्षा वेगळ्या असल्यामुळे या समाजात स्त्रियांना इतर वर्गाप्रमाणे वागणूक दिली गेली नाही. स्त्री- पुरुष समानता या तत्वावर आदिवासी समाज व्यवस्था आजतागायत उभी आहे. स्त्रियांना स्वताच्या विवाहापासून ते पुनर्विवाहापर्यंत निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य आहे त्यामुळे आदिवासी स्त्रियांचे जीवन अधिक सक्षम, स्वतंत्र व मुक्त असलेले दिसते. आदिवासी स्त्रियांमध्ये शिक्षणाबाबत जागरूकता निर्माण होत असल्याचे दिसते. आदिवासी स्त्रिया बचत गटाचा वापर करून स्वतःमध्ये आणि कुटुंबामध्ये आर्थिक बदल निर्माण करू पाहत आहेत. आदिवासी संस्कृतीमध्ये महत्वाचा घटक म्हणून स्त्रियांकडे बघितले जाते. कुटुंबाची जबाबदारी सांभाळण्यासाठी स्त्रीचा फार मोठा सहभाग असतो. समाजातील सर्वसामान्य स्त्रियांच्या तुलनेत आदिवासी स्त्रियांचे शिक्षण, आरोग्य, रोजगारामधील स्थान मागासलेले आहे. आज बदलत्या उंबरठ्यावर आदिवासी स्त्री उभी आहे. या बदलत्या समाज जीवनाचा परिणाम तिच्या अस्तित्वावर निश्चितच होत आहे.

संदर्भ:

ⁱ पुरी चंद्रकांत, २०१०, आदिम समाजाचा विकास, ठाणे, परम मित्र प्रकाशन.

ⁱⁱ Demographic Status of Scheduled Tribe Population of India tribal.nic.in/WriteReadData/userfiles/file/Demographic.pdf

ⁱⁱⁱ The Constitution of India. <http://india.gov.in/my-government/constitution-india/constitutionindia->

^{iv} शरयू शांताराम, उमा वंडसे १९८७, भारतीय समाजातील स्त्रियांचे स्थान, मुंबई, पापुलर प्रकाशन.

^v फडके सुधीर, १९६२, महाराष्ट्रातील आदिवासी व त्यांचे प्रश्न, पुणे, जोशी आणि लोखंडे प्रकाशन.

^{vi} गंगाने वर्षा, २०१५, आदिवासी स्त्रियांचे आर्थिक आणि सामाजिक समस्या, नागपूर, ऋचा प्रकाशन.

^{vii} पुर्वोक्कत

^{viii} प्रधान बी. बी. व रामकुमार, (संपा), २०१४, आदिवासी समाजाचा विकास, नाशिक, सात्विक प्रकाशन.

^{ix} Problems of Tribal communities, <http://www.sociologyguide.com/tribal-society/problems-of-tribal.php>

^x भिंताडे वी.एस., १९८९, शैक्षणिक संशोधन, पुणे, नूतन प्रकाशन.

